

тощо. Між цим, існувала величезна потреба у підготовчих курсах та школах не тільки для нижчих чинів поліцейської варти, але й для класних чинів загальної поліції та жандармерії.

Комісія з перетворення поліції в імперії у листопаді 1910 р. одночасно з встановленням освітнього цензу для тих, хто вступає на поліцейську службу, пропонувала організувати поліцейські школи та курси в 50 губерніях та відкрити на їх утримання щорічний кредит у розмірі 5000 крб. [14, С. 67-74]. Однак ці пропозиції не були прийняті. Відомий лише один випадок виділення достатніх коштів на вказані цілі. На устрій та утримання підготовчих курсів та шкіл, а також на видачу грошового утримання тим, хто готується до служби у поліції, у 1913 р. було виділено 250 тис. крб. [15].

Незважаючи на деякі заходи, що вживав уряд по покращенню якісного складу нижчих чинів поліції, рівень їх грамотності та професійної підготовки залишався недостатнім та не відповідав вимогам часу. Школи та курси, що створювалися у різний час у різних місцевостях імперії, не змогли задовольнити потребу у професійних поліцейських кадрах. Невелике грошове утримання нижчих чинів поліції, негативне ставлення до поліції у суспільстві не дозволяли відбирати для служби у поліції грамотних та порядних людей. Крім того, відсутність централізованого керівництва підготовкою та навчанням кадрів зводила нанівець той позитивний досвід, що накопичувався на місцях.

Список літератури: 1. Оржеховский И.В. Самодержавие против революционной России (1826 – 1880 гг.). М., 1982. 2. Букварь современного городского. СПб., 1893. 3. Державний архів Російської Федерації. Ф.218. Оп.1. Спр. 97. 4. Повне зібрання законів Російської імперії. II собр. Т.XLII. №44956. 5. Тимофеев Л. Общие обязанности жандармской железнодорожной полиции. СПб., 1908. 6. Памятная книжка для нижних чинов Варшавского жандармского округа. Варшава, 1885. 7. Добряков. Систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до служебной деятельности чинов ОКЖ, по строевой, инспекторской, хозяйственной и военно-судной частям. СПб, 1895. 8. Волков Н.Т. Подробные правила поступления (лиц всех сословий), программы испытаний, инструкции и другие сведения для самоподготовки на все городские и уездные должности. СПб., 1912. 9. Узакоення и распоряжения, касающиеся организации уездной полицейской стражи СПб., 1906. 10. Букуновский А.Н. Сборник новых законов и циркуляров. Справочная книга для чинов полиции и полицейских управлений. Х., 1912. 11. Вестник полиции. 1910. 8 января. №1. 12. Вестник полиции. 1909. 14 июля. №28. 13. Державний архів Російської Федерації. Ф.102. Оп.2. Спр. 392. 14. Труды комиссии по преобразованию полиции. СПб., 1911. Т.IV. 15. Справка по вопросам финансового характера. СПб., 1913.

Надійшла до редколегії 27.04.04

В.М. Юрченко

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ
УТВОРЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
1917-1921 РР.**

Завдання розбудови незалежної демократичної правової соціальної держави, визначені Конституцією України 28 червня 1996 р. [1], вимагають наявності відповідної економічної бази, а відтак – належного рівня матеріального забезпечення як вирішення завдань державного будівництва, так і гідного рівня життя кожного громадянина, соціального захисту населення. З моменту виникнення інституту держави одним із головних (якщо не головним, до чого можна схилитися, вивчаючи світовий історичний досвід) джерелом його матеріального добробуту є податки. Вони розцінюються в науці по-різному. Протягом тривалого часу податки розглядалися лише як засіб поповнення державної скарбниці, отже, бралася до уваги лише фінансова функція оподаткування. У XIX, а особливо в XX ст. науковці, а за ними і практики, у тому числі ті, що мали відношення до розробки та прийняття законодавства, виявили й інші функції податків – а саме регулятивну і контрольну. Сьогодні мова йде і про те, що податки є своєрідною платою суб'єктів оподаткування за послуги держави [2, с.9]. Це цілком відповідає постулатам теорії про соціально-обслуговуючу, сервісну функцію держави.

Протягом століть існування тих чи інших державних утворень на території сучасної України (на жаль, дуже в небагатьох випадках можна говорити про їх національний характер) такі сучасні підходи не панували. Однак, у обов'язковому порядку формувалася, втілювалася в нормах права і реалізовувалася податкова політика держави.

Винятково важливе завдання формування виважених і доцільних правових засад податкової політики держави в умовах сучасної України вимагає не просто звернення до історичного досвіду, а й ретельного і детального його вивчення і використання (звісно, без прямого перенесення) як позитивних, так і негативних моментів. Недарма вся історія державотворення (вірніше, його спроб) в Україні так чи інакше торкається регулювання державою питань оподаткування. Зокрема, про це йдеться уже в тексті славнозвісної пам'ятки вітчизняної правової думки – Конституції гетьмана П. Орлика 1710 р. [3, с.32] Та особливого значення за таких умов набуває дослідження податкової політики національно-державних утворень на території України у добу визвольних змагань 1917-1920 рр.

У цьому плані можемо приєднатися до цілком справедливої, на нашу думку, точки зору В.Ф. Верстюка, висловлену щодо Центральної Ради: «Близькість, аналогічність процесів 1917 – 1918 рр. і сьогодення для історика очевидні. Це й робить досвід минулого, як позитивний, так і негативний, особливо притягальним. Оволодіння ним і врахування в сучасному державному і міждержавному житті України дозволило б не припуститись прикрих помилок минулого, зробити процес відновлення української державності ефективнішим і стабільним» [4, с.7]. Це ж саме можна стверджувати і щодо Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського, і Другої УНР доби Директорії. Розуміння процесів формування і реалізації правових засад податкової політики на українських землях у роки революційних подій і громадянської війни потребує, як на нашу думку, звернення і до досвіду Радянської України – УСРР.

Водночас, як видається, немає потреби при проведенні порівняльно-правового аналізу правових аспектів податкових питань звертатися до історико-правових характеристик ЗУНР. По-перше, там реалізовувалася зовсім інша в генетичному плані правова система оподаткування – будована на підходах колишньої Австро-Угорщини. По-друге, правотворчість і правореалізація в галузі податкової справи здійснювалася там у зовсім інших територіальних межах, ніж у випадку вищенаведених трьох державних утворень. І, нарешті, по-третє, ЗУНР надто нетривалий час мала власну більш-менш суттєву базу оподаткування. Вона була проголошена 9 листопада 1918 р., але територія її невпинно зменшувалася під тиском польських військ [Див.5, с.502-504].

Лютнева революція 1917 р. сколихнула не тільки загальнодемократичний, але і національно-визвольний рух на території колишньої Російської імперії. В Україні ці події нерозривно пов'язані з історією Української Центральної Ради. На початковому етапі її історії вплив цієї громадської організації, що дуже швидко набувала ознак органу державної влади, самоорганізації українського народу, обмежувався, по суті лише Києвом [6, с.101]. Лише, пізніше, коли Центральна Рада вжила низку заходів, аби легітимізуватися, вона почала набувати статусу законодавчого органу загальноукраїнського масштабу [Див.: 7, с.54-60].

Характеризуючи ці процеси, В.М. Єрмолаєв справедливо звертає увагу на те, що вже навесні 1917 р. Центральна Рада зверталася до економічних питань: «Треті загальні збори УЦР 7-9 травня одним з головних питань обговорювали питання про економічну політику Тимчасового уряду. Члени Ради рішуче висловились за поширення її компетенції і на економіку України...» [8, с.218].

На той час практичних можливостей опрацювати і реалізувати власну податкову політику Центральна Рада, як і створений нею Генеральний секретаріат фінансів, не мали. Мова могла йти лише про відрахування частини загальнодержавних податків. При цьому слід зауважити, що податкова система Росії з часів першої світової війни переживала кризові моменти, а її законодавство не спрацьовувало [9, арк.21]. Щоправда, Тимчасовий уряд зробив доволі рішучу спробу вирівняти цю ситуацію. У цей час на території українських губерній, незважаючи на доволі енергійну культурно-політичну діяльність Центральної Ради, реалізовувалася податкова політика, котра розроблялася у ці місяці Тимчасовим урядом. У першу чергу, мова йде про спробу проведення ним податкових реформ улітку 1917 р. Тимчасовий уряд зіткнувся з серйозним бюджетним дефіцитом, який, врешті-решт, і став одним із чинників падіння царату наприкінці лютого. Податкова справа мала суттєвий резерв – адже попри введення прибуткового податку 6 квітня 1916 р. [Див.:10] його ставки визначалися за прогресивною шкалою, однак, найбільш заможні верстви оподатковувалися вельми помірно. Російський радянський історик П.В. Волобуєв цілком справедливо доводить, що поточні доходи імущих класів були під час введення у Російській імперії прибуткового податку вільні від податкових стягнень.

Було вирішено шукати виходу на шляхах обмеження прибутків буржуазії, найперше, отриманих від розміщення та реалізації воєнних замовлень [11, с.313-314].

12 червня 1917 р. Тимчасовий уряд провів реформу прямого оподаткування. Було прийнято низку законодавчих актів: підвищено ставки державного прибуткового податку; введено новий одночасний податок на фізичні та юридичні особи, чий річний дохід перевищував 10 тис. руб. Ще один закон «Про зміну підстав стягнення і розмірів тимчасового податку на приріст прибутків торгово-промислових підприємств і винагороди особистих промислових занять» розширював базу оподаткування за рахунок надприбутків з воєнних замовлень [11, с.322-323]. Та ці заходи не дали належних результатів і не призвели до сподіваної економічної стабілізації.

За цих умов вельми сміливим і рішучим кроком (хоча і не реалізованим належним чином) стало звернення Центральної Ради до податкових питань уже в I Універсалі: «Щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу на національно-культурні потреби його» [Цит. за: 4, с.292]. Однак, на цьому Центральна Рада не зупинилася, задекларувавши: «...Ми, Українська Центральна Рада приписуємо всім організованим громадянам сіл і міст, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради» [Цит. за: 4, с.294]. Переговори з представниками Тимчасового уряду та Другий Універсал як фактично їх продукт стали на заваді цим процесам. Важливо було б також відзначити, що реалізація згаданого наміру ускладнювалася й відсутністю місцевого податкового апарату, підпорядкованого Центральній Раді. Показовим є приклад Чернігівської губернії, де вповні національно свідомий губернський комісар Д.І. Дорошенко з об'єктивних причин не надто опікувався питаннями податкової справи. Своєрідним свідченням «правореалізаторської» практики в галузі непрямого оподаткування є його спогади про події осені 1917 р. на Чернігівщині: «...Запалали винокурні й горілчані склади... Начальник акцизної округи Я.П. Забіла запропонував був дуже легкий вихід з трагічного становища: пустити горілку в продаж. Її б швиденько розкупили, держава мала б гроші, а добрі люди – що випити на святах... Але як тільки він натякнув на такий проект на сполученому засіданні думи, земської управи й губерніяльного виконавчого комітету, проти нього зчинилася ціла буря... А тимчасом проект був дуже раціональний, і коли я перед самим Різдвом здійснив його просто своєю владою, то горілку розкуплено в два дні, і ніякого погрому не було» [12, с.106].

Про неувагу Центральної Ради до проблем формування власної податкової політики та її виразу у нормах позитивного національного права, прагнення використати існуючу і отриману в спадок від Росії податкову систему, свідчить те, що проголошуючи УНР у Третньому Універсалі, вона словом не обмовилася про питання оподаткування. У той же час продек-

ларовано ліквідацію поміщицького і церковного землеволодіння, трудовий контроль над виробництвом тощо. Усе це – свідчення надмірності соціалістичних ілюзій Центральної Ради, про що, скажімо, Київська міська дума відзивалася під час обговорення як про «капітуляцію перед більшовизмом» [13, с.83]. Те ж саме можна сказати і про Четвертий Універсал 22 січня 1918 р., яким в умовах домінування червоних військ на фронтах проголошувалася державна незалежність Української Народної Республіки. Тут мова йде про націоналізацію, про контроль над банками, про ті чи інші монополії держави, однак про податки, податкову політику та її правові основи – нічого [4]. На практиці фінансова політика Української Центральної Ради по суті мала неподатковий характер, зводилася до спроб «добути» грошові знаки: «...Вся біда крилася в тому, що товарообіг у країні майже повністю був відсутнім і гроші з обігу до держави не повертались. Скарбниці були порожні. Податкова система не працювала. Гроші були зосереджені на руках і переставали працювати» [15, с.57]. У таких умовах законодавча енергія Центральної Ради була спрямована на введення власної валюти, яка, на жаль, по суті не була нічим підкріплена.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот, підтриманий німецькими окупаційними військами, що увійшли до українських земель згідно з Брестською мирною угодою. Настала нетривала (менш, ніж вісім місяців), але історично насичена доба Української Держави. «Розрахунок П. Скоропадського був у тому, щоб у країні якнайшвидше запрацював закон як основа подолання кризових явищ у всіх галузях життя» [16, с.74]. Про найсерйозніше ставлення нового режиму до фінансових і, зокрема, податкових питань свідчить те, що вже у перший день його існування, 29 квітня 1918 р. у «Законах про тимчасовий державний устрій України» [17] вказувалося на створення Фінансової Ради.

Навесні 1918 р. наказом міністра фінансів Української Держави була сформована комісія з перегляду податкової системи в країні, яка по суті, залишалася ще російською. До комісії увійшли керівники усіх структурних підрозділів Міністерства фінансів. Вона працювала до осені 1918 р., коли на основі висновків, зроблених комісією, була зроблена спроба уряду скласти та надрукувати Збірник законів і розпоряджень по Міністерству фінансів. Один з його розділів мав регулювати справляння податків [18, с.173].

Та для реалізації нової нормативно-правової бази Української Держави їй не було вже відпущено історичного часу. Тому надходження податків цієї пори налагоджувалося, перш за все, не шляхом їхнього структурного вдосконалення, а в основному підвищенням ставок вже існуючих податків. Важливу роль відігравали й організаційні заходи, спрямовані на відновлення механізму їх стягнення, досить поруйнованому за часи владарювання Тимчасового уряду, Центральної Ради і нетривалого перебування при владі більшовиків.

За основу бралася податкове законодавство Російської імперії, яке модернізувалося відповідно до ситуації. «Закон про прибутковий податок» 1916 р., який так і не запрацював належним чином за царату [19, с.40],

отримав зміни 20 жовтня 1918 р. Певною кодифікаційною спробою Гетьманату можна розцінювати внесення змін і доповнень 30 серпня того ж року до колишнього «Статуту про окладні збори», які отримали більш науково обгрунтовану назву – «прості» (прямі). «Статут про акцизні збори» отримав нову редакцію 4 жовтня 1918 р. Дещо запізно уряд Української Держави повернувся до позитивного довоєнного майже двадцятирічного досвіду спиртової монополії в Російській імперії. Вона була відновлена 31 липня і дала до жовтня 1918 р. чистого прибутку 87 млн. крб. На відміну від царату, Державі під проводом П.П. Скоропадського вдалося зробити основним джерелом доходів цукрову монополію – вона дала 355 млн. крб., тобто понад третину бюджетних надходжень.

Було збільшено ставки промислових податків, збору зі страхування майна, гербового збору тощо, акцизів на пиво, дріжджі, цигаркові гільзи, нафтові продукти, сірники, тютюн, інші підакцизні товари. Акцизи дали до скарбниці 180 млн. крб., з них 148 – акциз на тютюн [20, с.14-15].

Револуція в Німеччині стала чинником того, що німецькі та австрійські війська почали спішно евакуюватися з України. Проти гетьманського режиму українськими політичними силами соціалістичного спрямування (тими, що працювали у складі Центральної Ради) було піднято повстання, до якого приєдналися численні селянські загони, незадоволені політикою гетьмана. У таких умовах політичний курс керівництва Української Держави змінювався і розвивався вже поза питаннями фінансів та оподаткування. Уряд опікувався іншими проблемами. 15 листопада 1918 р. був утворений останній гетьманський уряд. Посаду в кабінеті в якості міністра фінансів зберіг А. Ржепецький [16, с.404].

Повстання тривало, його очолила Директорія Української Народної Республіки на чолі з В.К. Винниченком. Гетьман не мав можливості обороняти Київ і 14 грудня 1918 р. зрікся влади й залишив територію України [21, с.515]. Настала пора «другої» УНР, або пора Директорії. Нормального розвитку цьому державному утворенню часу було відведено зовсім мало. Уже в січні 1919 р. більшовицькі війська розпочали бойові дії на території України проти сил Директорії, яка в цих умовах надто довго «не розуміла», що РСФРР веде з нею справжню війну, підтриману пробільшовицьки орієнтованими силами всередині України, намагалися порозумітися з московським урядом і мали політичну програму, схожу на ту, яку реалізовувала РКП(б).

Територія, контрольована Директорією та її урядом, постійно скорочувалася. Уже в лютому 1919 р. вони залишили Київ, не маючи військових ресурсів обороняти і контролювати місто. Територіальна, матеріальна і людська база УНР невпинно звужувалася, ускладнюючи можливості для проведення зваженої і послідовної податкової політики. Міністр фінансів В. Мартос орієнтувався у першу чергу на емісію грошової маси. Готувалася грошова реформа, була створена спеціальна комісія при Міністерстві фінансів. Позиція її членів, серед яких були відомі в Україні економісти, правники, була практично єдиною – держава повинна вводити власну грошову одиницю і водночас припинити ходіння російського карбованця (рубля), німецьких, австрійських та інших грошей. Відповідний закон був прийня-

тий 5 січня 1919 р. Радою Міністрів. Усього ж в УНР доби Директорії протягом 14 грудня 1918 р. – 5 лютого 1919 р. було випущено в обіг 1018899000 крб., із них:

- кредитних білетів – на 670274000 крб.;
- знаків скарбниці – на 348200000 крб.;
- розмінних марок – на 42500 крб. [15, с.57].

Розвиток місництва, контрибуцій і реквізицій, по суті узаконеного державного грабіжництва (особливо вдало вправлялися на цьому, спираючись на принципи класової доцільності й боротьби пролетаріату проти буржуазії) – усе це заважало формуванню і функціонуванню податкової системи УНР. Податки витрачалися часто там же, де збиралися, причому зовсім іншою владою. Нерідко траплялося так, що кошти, зібрані ще гетьманською адміністрацією у вигляді податків, витрачалися органами Директорії, а згодом – радянською владою чи денікінцями. Адже влада на території українських губерній змінювалася в 1919 р. з калейдоскопічною швидкістю. Непоодинокими були випадки, коли для того, щоб мати фінансове забезпечення, зовсім не обов'язково було справляти податки – як це було в Харкові, коли на початку року П. Болбочан забрав з каси відділення Українського народного банку 130 млн. крб. на потреби корпусу [22, с.146]. На місцях мала згубний характер для податкової справи і утопічна економічна політика радянської влади доби «воєнного комунізму». Її наслідки діставалися й іншим політичним режимам при характерних для дев'ятнадцятого року переходах тих чи інших територій з рук в руки. Повністю поділяємо висновок М.П. Кучерявенка: «Податкова політика в цей період призвела фактично до знищення об'єктів обкладення. Грошові податки припинили існування в зв'язку з ліквідацією основного інструмента – грошей, а розвиток натуральних вів до скорочення виробництва і активності виробників» [23, с.223].

Вводилися різноманітні місцеві податки і збори. Часто-густо при одному й тому ж режимі при владі в різних місцевостях оподаткування будувалося по-різному. Та у історико-правовому відношенні, здається, вельми цікавим був би аналіз з точки зору підходів до оподаткування у найбільш важливих законопроектах «другої» УНР, покликаних визначити її державний устрій. Так, відомий російський і український правознавець О. Ейхельман у своєму конституційному проекті пропонував надати право вводити надзвичайні податки майбутньому федерально-державному голові УНР [24, с.177-178]. Право визначати загальнодержавні натуральні й грошові податки в УНР надавалось би при цьому федерально-державним органам, в землях – їх владним структурам, в повітах – їх адміністрації, в громадах – місцевим органам.

Згідно ж з проектом «Основного державного закону УНР», розробленим конституційною комісією УНР, як свідчить у своєму дослідженні А.Й. Присяжнюк, повноваження щодо встановлення податків були віднесені до компетенції Державної Ради, яка в умовах неможливості провести демократичні вибори могла вже бути не стільки парламентом, скільки передпарламентом [25, с.163].

Та цим планам виконатися вже не судилося. «Друга» УНР в силу історичних чинників потерпіла поразку і зникла як реальна політична сила з історичної арени, діючи вже із-за кордону. На території більшої частини України (за винятком Західної, анексованої Польщею і частково Чехо-Словаччиною та Румунією) вже порядкувала Радянська влада, проводячи власну, класову податкову політику.

Втім, навіть наведений стислий огляд податкової політики національних державних утворень на території України в роки визвольних змагань показує і доводить необхідність спеціального і більш детального дослідження цієї проблематики, у тому числі й з позицій сьогодення.

Список літератури: 1. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. К., 1996. 2. Слепец В.Н. Налоги. Одесса, 1998. 3. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького //Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. К., 1993. 4. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. К., 1997. 5. Історія українського війська: У 2 т. Т.2. Львів, 1936. 6. Логвиненко І.А., Гавриленко О.А. Центральна Рада та ідея автономії України (березень – жовтень 1917 р.) //Вісник Університету внутрішніх справ. 1996. №1. 7. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992. 8. Єрмолаєв В.М. Українська Центральна Рада – перший український парламент //Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2004. №25. 9. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф.537. Оп.1. Спр.244. 10. Мирлес А. Государственный подоходный налог (Закон, Положение, инструкции и циркуляр министра финансов о чинах армии и флота): Системат. руководство для плательщиков подоходного налога с алфавитно-предметным указателем. К., 1917. 11. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства. М., 1962. 12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) //Український історичний журнал. 1993. №2-3. 13. Кульчицький С.В. Центральна Рада. Утворення УНР //Український історичний журнал. 1992. №6. 14. Четвертий Універсал У.Ц. Ради //Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. К., 1993. 15. Поліщук В. Фінансова політика Української Центральної Ради і Директорії //Розбудова держави. 1995. №9. 16. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. Х., 2000. 17. Закони про тимчасовий державний устрій України //Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. К., 1993. 18. Глушак Ю.М. Податкова охорона України і Криму в 1918 р. як спадщина російської корчемної сторожі //Вісник Національного університету внутрішніх справ. 1999. №7. Ч.3. 19. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. К., 2001. 20. Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2000. 21. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. К., 1992. 22. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). Х., 1995. 23. Кучерявенко Н.П. Курс податкового права: В 6 т. Т.1: Генезис податкового регулювання: В 2 ч. Ч.2. Х., 2002. 24. Конституційні акти України, 1917 – 1920: Невідомі конституції України. К., 1992. 25. Присяжнюк А.І. Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.): Дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2002.

Надійшла до редакції 29.04.04